

הפתגם הפלבאי והלמדני על פי 'דון קיחוטה' למיגל דה סרוונטס

מאת

לואיס לנדא

מיוחסת לאומברטו אקו האמרה, או אם תרצה הפתגם: 'כל הפתגמים הם ראקציוניים'. זאת הכללה שכנגדה אפשר להציב את האמרה של דון קיחוטה: 'אין פתגם שאין בו אמת' (א, כא:150; I, XXI:223).¹ 'כנגדה' – אם יוצאים מתוך ההנחה ש'ראקציוני' ו'אמת' הן מילים מנוגדות. הקורא את אחד ממחקריה הראשוניים של גלית חזן רוקם, שלפיו: 'אין אמונה (אל תאמין) בגויים (בגוי) אפילו ארבעים שנה בקבר (אפילו בקבר)'² הוא הפתגם הנפוץ ביותר בקורפוס הארכיוני של ארכיון סיפורי-העם של ישראל (אסע"י), יתרשם שיש אמת בדעה שהפתגמים הנפוצים ביותר הם ראקציוניים, כי אכן אפשר להשקיף עליהם כעל בית קיבול שמרני 'מפואר' של דעות קדומות וסטראוטיפים.

'כיצד אתה יכול להגיד שאתה מרקסיסט, חסינטו, כיצד אתה יכול להגיד שאתה משורר, כשאתה מכריז הכרזות כאלה? אתה חושב לעשות את המהפכה עם פתגמים?' מקשה על חברו חסינטו, אחת מדמויותיו של רוברטו בולניו ברומן 'בלשי הפרא',³ ואילו לאה גולדברג, ברשימה שכתבה על לרמונטוב, נזכרת שבילדותה חויבה לחזור ולהעתיק במחברתה פתגמים שנמאסו

¹ הקוראים מופנים לתרגום העברי של 'דון קיחוטה' ולמהדורתו המדעית בספרדית, זה לצד זה. במראה המקום מצוין מספר החלק, מספר הפרק ומספר העמוד, בעברית (מימין לשמאל) ובלועזית (משמאל לימין). המהדורות שהשתמשתי בהן הן: מ' דה סרוונטס, ההידאלגו החרוף דון קיחוטה דה לה מאנצ'ה, ב"ל סקרויסקי לנדא ול' לנדא (מתרגמים מספרדית), ט' ניצן קרן (מתרגמת השירים ועורכת), תל אביב תשנ"ה; Miguel de Cervantes, *Don Quijote de la Mancha*, F. Rico (ed.), Barcelona 1998

² ג' חזן רוקם, 'לחקר הפתגם העממי היהודי: עיון בפתגם "אין אמונה בגוי אפילו ארבעים שנה בקבר"', תרביץ נא, ב (תשמ"ב), עמ' 281–292.

³ R. Bolaño, *Los detectives salvajes*, Barcelona 2008, p. 344. מכאן ולהבא התרגומים שלי, ל"ל, אלא אם אציין במפורש אחרת.

'אפילו על אדם שניסיון חייו מסתכם בשמונה שנים'.⁴ ועוד הוסיפה קמצוץ של מלח ואמרה על הפתגמים כי 'זו חכמת-החיים השדופה שכל המבוגרים חוזרים עליה בלי מחשבה ושהיא נופלת על ראשך בכל פעם כדבר קבוע שאין לו שחר'.⁵ אפילו אנטוניו גרמשי לא הרבה לדבר בשבחם כאשר הבחין בין הנוכחות של יסודות סטטיים – אמונות, מסורות, דעות קדומות ופתגמים – בפולקלור, המקדשים את הסדר החברתי הקיים, לבין אלמנטים דינמיים של התנגדות ומחאה.⁶ ואף על פי כן, אני מבקש לטעון טענה לא מקורית: הפתגם הוא לא רק כפי שמתארים אותו העומדים על אופיו השוביניסטי, הקלישאי או הנבוב, בפרט אם בוחנים אותו לאור הקשריו המשתנים, כי כדברי גלית חזן רוקם, הנחת היסוד בניתוח הפתגם היא 'שאינן למבע הפתגמי משמעות אחת בלבד, ושבידיקת המבע בהקשריו השונים היא הדרך לברר את האפשרויות הטמונות בו'.⁷ מתוך אותה גישה אבחנו כמה מן הפתגמים המופיעים ב'דון קיחוטה'.

חואן דה ולדס, הנחשב לאחד מחשובי ההוגים של ספרד במאה השש עשרה, הבחין בספרו: 'דוֹ-שיח הלשון', אשר נכתב ב־1535 ופורסם בדפוס רק ב־1737, בין שני סוגי פתגמים. מצד אחד, פתגמים שבעל־פה, שהם הפתגמים הקסטיליאניים (הספרדיים), ומצד אחר, הפתגמים השאובים מן הספרות שבכתב, שהגו מלומדים בלשונות הקלסיות. וכך הוא עונה לשאלה אם הפתגמים הספרדיים דומים לפתגמים היווניים והלטיניים:

הם אינם מאוד דומים, כי הקסטיליאניים נלקחו מאמרות עממיות, ורובם נולדו וגדלו בקרב זקנות טוות בפלך מאחורי האש; ואילו היווניים והלטיניים נולדו, כידוע לך, בקרב אנשים מלומדים והתפרסמו בספרים מלאי חכמה [...].⁸

הבחנה מועילה זו של ולדס בין שני סוגי פתגמים, שאכנה אותם בעקבותיו: פתגמים פלביים לעומת פתגמים למדניים, מתקיימת היטב ב'דון קיחוטה', אם כי לא תמיד בצורה חדה. את המלה 'פלביא' אעדיף על המלה 'עממי', דווקא משום שעוררה מראשיתה יחס של בוז מצד אליטות. יחס שאיננו לרוחי.

פתגמים למדניים

דון קיחוטה, המתבל את השיח שלו בלמעלה ממאה פתגמים, הוא נציגו המובהק של הפתגם

4 ל' גולדברג, הספרות הרוסית במאה התשע־עשרה: קובץ מסות, מרחביה תשכ"ט, עמ' 67.

5 שם. אני מודה לפרופ' איריס פרוש, שהפנתה אותי לספר זה.

6 A. Gramsci, *Quaderni del Carcere*, II, Torino 2007, pp. 1396–1397

7 חזן־רוקם (לעיל הערה 2), עמ' 281.

8 J. de Valdés, *Diálogo de la lengua*, J. F. Montesinos (ed.), Madrid 1985, p. 48 (first pub., 1535)

הלמדני.⁹ את הפתגמים מגדיר דון קיחוטה כאמרות קצרות שחכמים קדמונים 'הגו מתוך ניסיון חייהם והגיגיהם' (ב, סז:384; II, LXVII:1178) ומדבריו ניכר שהוא מכון למוצא המיוחס של הפתגם, המעטר את הספרות הקלסית, ואכן, כאלה הם רוב מניינם של הפתגמים שהוא משמיע: אמרות 'כנף קצרות ללא ציון שם אומרן, המדברות בזכות שמירת ערכי הדת והתנהגות מוסרית, כגון 'המשפיל את עצמו, האל מרוממו' (א, יא:82; I, XI:120), על פי לוקס יד¹⁰, או 'החריצות היא אם המזל הטוב' (א, מז:355; I, XLVI:532), על פי אגוסטינוס.¹¹ עם זאת, יש לחזור ולהדגיש שדון קיחוטה משבץ בדבריו גם פתגמים פלבאיים, כשם שסנצ'ו משמיע פתגמים למדניים, כי הפתגם מעצם טבעו הוא מעין terra nullius (=אדמה שאיננה שייכת לאיש), שעובר עליו תהליך של אנונימזציה ופופולריזציה, המשכיח את שם מחברו ומשייך אותו לכל דורשיו. פירווי חכמתו של הפתגם נושרים מלמעלה ונקלטים בשכבות רחבות בציבור, אך גם קיימת זרימה מלמטה, מן המעמדות המוכפפים, אל חצרות הארמונות והכנסיות, כי הפתגם, על פי גלית חזן-רוקם, הוא הסוגה בספרות העממית שניצבת, יותר מכל סוגה אחרת, בשטח שבין הספרות שבעל-פה והספרות הכתובה, אולם מה שיש להדגיש הוא לא הפער בין השתיים, אלא את האפשרות לגלות דרך הפתגם את הויקה ביניהן.¹²

הפתגם הראשון היוצא מפי דון קיחוטה הוא לדעתי גם החשוב ביותר בכל פתגמיו, כי לאורו ובצילו פועל האביר בן דמות היגון ללא לאות: 'כל אדם הוא יליד מעשיו' (א, ד:46; I, IV:65),¹³ והרי זו תמצית הכרעתו של אלונסו קיחאנו: להוליד את עצמו מחדש בדמותו של דון קיחוטה כדי לצאת למסע בעולם ולקנות לו שם ותהילה בתוקף מעלליו. סנצ'ו חוזר על פתגם זה מאוחר יותר, כאשר הגלב, בחלקו השני של הספר, לועג לו על כי דבק בו רוחו ואבירותו של דון קיחוטה. וכך עונה לו סנצ'ו:

[...] וגם אם אני דלפון – אני נוצרי ישן, ולא חייב כלום לאף אחד, ואם מתחשקים לי איים, לאחרים מתחשקים דברים גרועים יותר. כל אחד הוא יליד מעשיו,¹⁴ וכיוון

9 אינני מבחין כאן בין סוגים אחרים ושונים של פתגמים או אמרות קצרות ב'דון קיחוטה', שחקרי הפתגם עומדים עליהם.

10 וראו: I, XI:120, הערה 14.

11 ראו: F. Rico (ed.), *Volumen Complementario de Don Quijote De La Mancha*, Barcelona 1998, 432.15, p. 401

12 G. Hasan-Rokem, 'Formas literarias de oralidad: los refranes en las traducciones al hebreo del *Quijote*', R. Fine and S. Lopez Navia (eds.), *Actas del Coloquio Internacional de la Asociacion de Cervantistas*, Jerusalem 2008, p. 456

13 וראו: H. O. Bizarri, 'Cada uno es hijo de sus obras', C. Alvar and F. Sevilla Arroyo (eds.), *Gran Enciclopedia Cervantina*, II, Madrid 2006, p. 1643

14 מכאן ולהבא כל ההדגשות שלי, ל"ל, אלא אם מצוין במפורש אחרת.

שאני בן־אדם אני יכול להפוך לאפיפיר, או לפחות למושל אי [...] (א, מז: 365; I, XLVII: 546).

הפתגם הוא זירת מפגש והתנגשות בין תרבות הכיכר ותרבות החצר. הפעם דון קיחוטה מעניק לסנצ'ו את אמרתו ונושא כליו מנכס לעצמו את דברי האביר באופן סלקטיבי: 'כל אדם הוא יליד מעשיו' – מצמצם סנצ'ו לצרכיו את הפתגם, ומכפיף אותו לתנאי הלא מפורש, ש'כל אחד' זה אינו נוצרי חדש, אבל אפילו כך הדברים היוצאים מפיו נשמעים כהתרסה גאה נגד סדר חברתי, המושתת על הנצחת מחיצות בין בני אדם. ועוד ממשיך ומתגלגל הפתגם הנ"ל כאשר דון קיחוטה מגונן על כבודה של דולסינאה וטוען נגד הדוכס, המפקפק באצילותה, 'שדולסינאה היא בת מעשיה, והמעלות משביחות את הדם, ויש להוקיר ולכבד צדיק שפלי־יחס יותר מחוטא מיוחס' (ב, לב: 188; II, XXXII: 898). לעתים משולבות בספר אמירות המבטאות רעיון דומה: צעיר רברבן טוען 'שעוז זרועו – אביו, ומעשיו – ייחוסו, וכי בהיותו חייל אין הוא חייב מאומה אפילו למלך בכבודו ובעצמו' (א, נא: 385; I, LI: 578–579). אבל בפיו אמרה זו מקבלת קונטרסיה אירונית, כי האיש רחוק מלהיות טלית שכולה תכלת והוא נוטש את ליאנדרה אהובתו לאנחות אחרי שנטל ממנה את כל רכושה. ברוח אותו פתגם אומר דון קיחוטה לסנצ'ו: 'דע לך, סנצ'ו, שאין אדם עולה על רעהו אלא אם כן הוא עולה עליו במעשים' (א, יח: 132; I, XVIII: 196), ובדבריו אלה הוא מבטא – אולי בלי להיות מודע לכך – את האידיאליזם של הבורגנות בתברה הפרה־קפיטליסטית בספרד, שהיה חביב עליה הפתגם 'מי שלא עושה יותר מרעהו, לא שווה יותר מרעיו' (שם; ibid.).¹⁵ לואי קומבה, חוקר הפתגמים הנודע, גרס, באותו עניין, שהפונקציה הראשית של הפתגמים בספרות הקסטיליאנית, החל מן המאה הארבע עשרה, הייתה לשמש מכשיר לקידום האינטרסים של הבורגנות הלאומית העולה.¹⁶ ואלה דבריו של דון קיחוטה בהקשר טרנס־היסטורי:

כי דע לך סנצ'ו שיש שני מיני שושלות בעולם: יש אנשים שמקורם ומוצאם בנסיכים ומלכים, ואט־אט ניוון אותם הזמן עד שהגיעו לנקודת־שפל כפירמידה זו שהועמדה על ראשה. ויש שמוצאם שפל ועלו צעד אחר צעד עד שנהיו לגבירים נעלים. וההבדל הוא שאחדים היו וכבר אינם, ואחרים לא היו וכבר הינם [...] (א, כא: 156; I, XXI: 233).

דון קיחוטה לא רק מנסח מחדש פתגמים. לפעמים הוא גם מייצר כמעט מדעתו פתגמים חדשים. לסנצ'ו הוא אומר 'שאין זיכרון שהזמן לא יכלה וכאב שהמוות לא ידביר' (ט, טז: 113; I,

¹⁵ 'Quien no hace más que otro, no vale más que otros'. ראו: סרוונטס, I, XVIII: 196, הערה 86.

¹⁶ L. Combet, 'Los refranes en la literatura', *Euskera* XL (1996), p. 824.

XV:165). אמרתו זו מתכתבת עם פסוק מתוך קהלת ועם סנקה. מצד אחד, 'אין זכרון לראשנים וגם לאחרנים שיהיו לא יהיה להם זכרון עם שיהיו לאחרנה' (קה' א' 11), ומצד אחר, סנקה האומר: 'אל תירא מן הכאב: הוא יעבור או ידביר אותך [...]'¹⁷, כאשר ברקע מבצבצים פתגמים עממיים מעט יותר אופטימיים על משקל: 'אין צרה שתימשך מאה שנה'¹⁸, המדלגים על אזכור המוות. לא פעם מגנה דון קיחוטה את סנצ'ו על כך שהוא מגבב פתגמים בלי טעם, אבל הוא משבח את עצמו על יכולתו להתאימם לסיטואציות שונות 'כטבעת לאצבע' (ב, סז:383; II, LXVII:1178). עם זאת, השימוש של דון קיחוטה בפתגם זה איננו דוגמה יפה לטענתו. הרי הוא מנסה לעודד את רוחו של סנצ'ו לאחר ששניהם קיבלו מכות הגונות מרועים שנתקלו בהם בדרך, ולכן הוא פולט את אמרתו רבת ההוד. באוזניי, מכל מקום, נשמעים דבריו של דון קיחוטה מופלאים ועמוקים במיוחד בצליל הספרדי המקורי שלהם: 'No hay memoria que el tiempo no acabe ni dolor que la muerte no consuma', אבל סנצ'ו לא מוצא בהם שום נחמה: 'איוו צרה יכולה להיות גדולה יותר – השיב סנצ'ו – מזאת שמחכים שהזמן יכלה והמוות ידביר?' (א, טז:113; I, XV:165). הפתגם, המאיר את האירוע הפרטי באור ההכללה הפילוסופית, מועל כאן בתפקידו המרגיע ונוחל מפלה קומית.

פתגמים פלבאיים

סנצ'ו, נציגו המובהק של הפתגם הפלבאי, משמיע – לעתים בשצף בלתי נדלה – כמאתיים ועשרים פתגמים, כאשר הרחק מאחור ניצבת תרסה אשתו, האומרת אחד עשר פתגמים. מקום הורתם של הפתגמים הפלבאיים הוא בעיקר המרחב הפתוח של כיכר השוק והמרחב הסגור שבו הזקנות טוות בפלך ליד האש, כדברי ולדס לעיל. הם באים 'מלמטה', מלשון הדיבור, מן המסורת שבעל-פה האנונימית, ופה ושם, אם סרוונטס מתיר את הרסן ומרשה לדמויותיו לדבר בשפתן, הם אפילו 'גסים' ומלאי הומור. לשונם עמוסה במטפורות, תפיסת עולמם נוטה להתנסח באופן שלילי יותר מאשר חיובי, מבלי להתגבש להשקפה חלופית. לא צריך להתאמץ יתר על המידה כדי לגלות שהם נוקטים גישה פרקטית לחיים וממליצים על אי-התערבות במה שלא נוגע לך, על להיות חכם ולא דווקא צודק, על דאגה לזולת בתנאי שהוא קרוב אליך וכמון. הפילוסופיה של הלא-פילוסופים, אומר גרמשי, היא השכל הישר, ואבי הפתגם הוא

17 L. A. Séneca, *Tratados Morales*, I, VI: 9; PDF, Cortesía de Nueva Acrópolis, <http://www.nueva-acropolis.es>

18 פתגם זה אינו נזכר ב'דון קיחוטה', אבל הוא מופיע בצורות שונות באוספי פתגמים מן המאה החמש עשרה ואילך. ראו: G. Correas, *Vocabulario de refranes y frases proverbiales*, L. Combet (Texte établi, annoté et présenté) II, Bordeau 1967 (first pub., 1627)

השכל הישר – הלא ממש ישר – המשרת במידה רבה את האינטרסים של ההגמוניה.¹⁹ עם זאת, יש סוג של מניפולציות מטעמה שלא קל להפעיל על הפתגמים. רעיונות 'גדולים' כגון 'אהבת המולדת' או 'אהבת האל' לא נקלטים היטב אצלם.²⁰

אם פתגמי של דון קיחוטה נוטים להיות נורמטיביים: כך ראוי לחיות, פתגמים הפלבאיים של סנצ'ו ותרסה הם תיאוריים: כאלה הם החיים.

הפתגם הראשון היוצא מפי סנצ'ו נאמר בשלב מאוחר יחסית: רק בפרק התשעה עשר של החלק הראשון. עד אז לא נקבע דפוס הדיבור המרכזי לעיצוב לשונו, אבל משנאמר פתגם זה הופכים הפתגמים למרכיב חיוני בהתבטאויותיו. כדברי קרטר, מתן הצורה לשיח של סנצ'ו, דרך הפתגם, הוא אתגר גדול שהציב לעצמו סרוונטס ושם חגג את נצחונו.²¹ פתגמו הראשון ממחיש את ההתייחסות התועלתית של סנצ'ו לחיים, וכך הוא אומר: 'לך לו המת אל קברו והחי אל פת-קברו' (א, יט: 139; I, XIX: 207).²² דון קיחוטה מבקש להיווכח האם גופה המובלת לקבורה היא אכן גל עצמות, וסנצ'ו נזקק לפתגם זה במובנו המילולי, כדי לשכנע את אדוניו להניח למת וללכת לאכול. הפעם האביר מקבל את עצתו.

האם פתגמיהם של סנצ'ו ותרסה הם ראקציוניים או לכל הפחות שמרניים? האם הפתגם 'אתה שווה מה שיש לך', המושם בפי סנצ'ו הוא פתגם ראקציוני? האם יהיה זה נכון לבחון אותו לאור הדיכטומיה 'ראקציוני' לעומת 'פרוגרסיבי', שבתור מושגים אידאולוגיים לא היו מוכרים בימיו של סרוונטס? לדעתי כן, ולעצם השאלה: תלוי מי אומר את הפתגם ובאיזה סון והקשר הוא נאמר, וכמובן, גם מי מפרשו. אם האומר אותו הוא אדם אמיד, לא מן הנמנע שהוא ישתמש בו על דרך החיוב. אם הוא יוצא מפי בני המעמדות המוחלשים, אפשר שניתן כאן ביטוי לא רק להשלמה עם המצב הקיים, אלא גם לתרעומת עליו. סנצ'ו נזקק לו פעמיים. פעם בהיותו אביון ופעם בהיותו מועמד לתפקיד מושל. לראשונה הוא אומר את הפתגם ביום חתונתם של קמצ'ו וקיתריה, האיכרה היפה, האוהבת את בסיליו העני והכישורוני, שאביה החליט להפר את הבטחתו להשיא אותה לבסיליו, כדי לחתן אותה עם בנו של האיש העשיר ביותר בכפר. מה שחשוב בעיני סנצ'ו הוא לא להחמיץ את ההזדמנות לטעום מן המטעמים שהוכנו לקראת יום הכלולות, והעול שנגרם לבסיליו אינו מעניין אותו כהוא-זה. סנצ'ו מצדד בקמצ'ו, כי הוא ספק המזון, ולפיכך הוא מכריז: 'התרנגול המנצח הוא התרנגול שלי: אני נאמן לקמאצ'ו' (ב, כ: 118; II, XX: 799), כלומר: אני נאמן לקיבתי. דון קיחוטה אינו רווח נחת מהכרזתו ומעיד לו: 'ניכר היטב סנצ'ו שאתה נמנה עם פשוטי היחס האומרים: "יחי המנצח!"' (שם; ibid.). על כך עונה לו

19 גרמשי (לעיל הערה 6), עמ' 1396.

20 קומבה (לעיל הערה 16), עמ' 824–826.

21 F. L. Carreter, "Las voces del "Quijote" (לעיל הערה 1), עמ' XXXIII.

22 ראו: דון קיחוטה, מהדורת ריקו (לעיל הערה 11), 207.52, עמ' 328.

סנצ'ו בנאום קצר שבו משולבים שלושה פתגמים:

אתה שווה מה שיש לך, ומה שיש לך זה מה שאתה שווה. בעולם יש שני מיני יחוס, כמו שהיתה אומרת סבתא שלי: אלה שיש להם ואלה שאין להם, אבל היא החשיבה רק את אלה שיש להם. והיום, אדוני דון קיחוטה, ההון חשוב יותר מן הכישרון. חמור מצופה זהב נראה טוב יותר מסוס עם אוכף (ב, כ:118; II, XX:799).

הנה שלושה פתגמים 'ראקציוניים' – לפחות בעיניי – המבטאים הערצה לחוקים, למצליחנים ולעשירים, בתנאי שאפשר להפיק מהם, אם לא נחת רוח, למצער נתח בשר. עם זאת, הציורף של שלושתם אינו מחמיץ את ההזדמנות לעקוץ את בעלי הממון, כי אמנם 'חמור מצופה זהב שווה יותר מסוס עם אוכף', אבל הוא נשאר חמור. דרך אגב, בסופו של המעשה, לא קמצ'ו הוא המנצח, כי אם בסיליו, הזוכה בידה של קיתריה, כך שהזדות של המנצח בפתגם הפלבאי 'חי המנצח' משתנה לחלוטין, ואין הוא שוב קמצ'ו העשיר, כי אם בסיליו האביון. ציטטתי לעיל את דון קיחוטה, המבחין בין שני מיני שושלות של בני אדם, על פי הרצון והיכולת שלהם להגשים את שאיפותיהם, כשהמוצא אינן קובע. החלוקה האידאליסטית של דון קיחוטה אינה מדברת ישירות על ממון, אבל הסבתא של סנצ'ו היא הרבה יותר מעשית: רק הכסף קובע. בפעם השנייה משולב הפתגם ברצף של פתגמים. זה קורה כאשר סנצ'ו פורש את מצעו לקראת בחירתו למושל. עכשיו הוא משקיף על העולם לא כאיכר פשוט אלא כבעל שררה לעתיד:

[...] וכשהשלטון והמקל בידי אעשה כרצוני, כי משאביו ראש עיר... וכשאני אהיה מושל, שזה יותר מלהיות ראש עיר בואו ותראו! קדימה: תלעגו לי ותקללו אותי, כי עוד תבראו לבקש ממני צמר ותחזרו גוזזים, ומי שהאל אהבו טוב לו בביתו, והבליים שבפי עשיר לדברי חוכמה ייחשבו תדיר, וכשאני אהיה עשיר ומושל ונדיב, כמו שאני מתכוון להיות, שום חיסרון לא ייראה עלי. להיפך: עשו מעצמכם דבש ולא יחסרו זבובים. אתה שווה מה שיש לך, היתה אומרת אחת הסבתות שלי, ובבעל ממון לא תצליח לנקום (ב, מג:242; II, XLIII:976-977).

זו הצהרת כוונות רעות המתארת מצב שבו לשליט מותר הכול, ואפילו אם ירצה: להיות נדיב. סנצ'ו מצדיק זאת, אבל בהיותו מושל הוא מאכזב לטובה. אגוסטין רדודנו כתב בצדק שהאוטופיה אינה מצויה במה שמתכנן דון קיחוטה, כי אם במה שעושה סנצ'ו, כי סנצ'ו מוכיח מה פירוש להיות מושל טוב. הוא מנהל את ענייני האי ברטריה בשום שכל וביזר ועוזב את תפקידו מרצונו, עני מרוד כשם שנכנס אליו. כך הוא נוהג למעשה, כאשר באותם הימים, ולא

רק בהם, קרה בדיוק ההיפך, והדבקות בכיסא וההתעשרות האישית על חשבון הציבור היו בגדר נורמה.²³

אם הפתגם מתפקד כסמכות על מפיסת, השואבת את עצמה מאמונות וערכים מקובלים בחברה. אם הוא מחזק ומסכם את טיעוניו של דובר בסיטואציה כלשהי, כדי לשכנע את בן שיחו, לנחמו, להוכיחו או לסתום את פיו, הרי ב'דון קיחוטה' הפתגם פועל לעתים קרובות לא כפסק דין מוחץ שעל תוקפו אין לערער, אלא כמניפסט סטירי. שטף הפתגמים הפרוגרמטי של סנצ'ו מקומם ומרגיז. דרכו מתוארים מנגנון השליטה ודרכי הפעולה הממשיות של שליטים חסרי מעצורים. סנצ'ו חושף, לכאורה מתוך הזדהות עם תוכן פתגמיו, את מה שבעלי השררה מעוניינים להסתיר. לא בכדי אומר דון קיחוטה לסנצ'ו, בשמעו את דבריו: 'אני מבטיחך שפתגמך יביאוך יום אחד לגרדום. בגינם ייטלו ממך את השלטון על נתינך, או שנתניך ימרדו בך' (ב, מג:243; II, XLIII:977), כלומר: יתלו אותך לא מפני שפתגמך קוראים למרד, אלא משום שהם כה בוטים ומשקפים את מה שמושלים לא דמיוניים עושים, שלבסוף ימרדו נגדך את נתינך.

בהזדמנות אחרת מצטט סנצ'ו פתגם אנטי־נורמטיבי, שרווח לדבריו בין עבריינים, והוא מוסיף עליו פתגם אחר, הקורא תיגר על הפסיביות של הסומכים על הנס:

כאן צריך להזכיר – אמר סנצ'ו – פתגם של בריונים שאומר: 'אל תבקש באדיבות את מה שאפשר לקחת באלימות', ומתאים עוד יותר להגיד: 'טובה קפיצה מעל שיחים מתפילה של צדיקים' (א, כא:156; I, XXI: 233).

הפתגם הראשון ידוע בצורתו ההפוכה: 'אל תיקח באלימות את מה שאפשר לבקש באדיבות',²⁴ ודומה לסנצ'ו, מדעתו של סרוונטס או מדעת בריונים שאולי נהגו לומר פתגם כזה, מצטט אותו בצורתו המתגרה, כדי לתאר את המצב שאליו ייקלע דון קיחוטה, אם אביה של דולסינאה יסרב להשיא לו את בתו. הפתגם השני, כמו קודמו, מתרגם לשפת הפתגם הישירה את תכניתו של דון קיחוטה לחטוף את דולסינאה. סנצ'ו עוקץ דרך פתגמיו לא רק את דון קיחוטה, כי אם בעיקר את מי שמשליך את יהבו על התפילה יותר מאשר על פעולתו, גם אם זו לא ממש מהוגנת.

במניין הפתגמים המתעמתים עם הממסד האזרחי והדתי אפשר לציין את 'מאחורי הצלב

²³ A. Redondo, *Otra manera de leer el Quijote*, Madrid 1997, p. 89

²⁴ מוכר נוסח דומה אך שונה במשמעותו: 'Más vale por grado tomar lo que por fuerza se ha de llevar', Alfonso Martínez de Toledo, 'Arcipreste de Talavera', *Corbacho o reprobacion del amor mundano*, Madrid 1998, p. 338 (first pub., 1438) ומשמעות דברים אלה על פי הקשרם ב'קורבצו' היא: 'קח (שא) בנועם את מה שילקח בכוח'.

השד ניצב, הנזכר שלוש פעמים ברומן, מפי הכומר, ידידו של דון קיחוטה (א, I, VI:79; 55:1), מפי ראש המלצרים בסעודה הנערכת לכבודו של סנצ'ו בארמון שבאי ברטריה (ב, II, XLVII:1009), ומפי סנצ'ו, הנושא נאום ארכני באוני הדוכסית, כדי לשכנעה שהוא ראוי למשול על ברטריה:

[...] וכשאנחנו עוזבים את העולם הזה ונכנסים לאדמה, דרכו של הנסיך צרה בדיוק כמו זו של הפועל השכיר, וגופת האפיפיור לא תופסת שם יותר מקום מזו של כומר, אפילו אם הוא יותר חשוב, כשאנחנו נכנסים לבור כולנו מצטמצמים ומתכווצים או שמצמצמים או מכווצים אותנו על אפנו וחמתנו ולילה טוב לכולם. לכן אני אומר שוב שאם כבודה לא תרצה לתת לי את האי כי אני טיפש, אני לא אעשה את עצמי חכם, כי גם שמעתי אמרים, שמאחורי הצלב השד²⁵ ניצב ולא כל מה שנוצץ זהב,²⁶ ומבין השוורים והמחרשות והעול נלקח ואמבה האיכר למלך על ספרד [...] (ב, לג:194; 907:XXXIII, II).

חשוב למקם את הדברים דלעיל בהקשרם התאולוגי-החברתי. סנצ'ו מדבר על המוות כעל סוף הדרך, שם כולם שווים. אף מלה לא נאמרת על העולם הבא, על שכר ועונש, על גן עדן. מן המוות, הפוקד את כולם והמבטל את כל ההבדלים בין בני האדם, הוא שואב את ההרשאה ואת ההשראה לתבוע את ההנהגה על האי. שני הפתגמים: 'מאחורי הצלב השד ניצב', 'לא כל מה שנוצץ זהב' – מתחדדת עכשיו משמעותם: אין ללכת שולל אחר מראה העיניים, לא רק באופן כללי וסתמי אלא גם כשמדובר בשימוש המתחסד בסמלי הדת הנוצרית. כאן מתגלה אולי, כדבריו של מולכו, סנצ'ו הטיפש-חכם, שלא תמיד אפשר 'להאשימו' בגיבוב סתמי של פתגמים.²⁷

תנועה כפולה מאפיינת את הפתגמים. מצד אחד הם עצמאיים ומדברים בעד עצמם בתור יחידות משמעות סגורות, הנוטות להתקבל כקלישאות, אבל מצד אחר הם לובשים ופושטים צורה על פי ההקשר. בדיאלקטיקה של הניגודים האלה מתברר שמסלול חייו של סנצ'ו מנוגד לתוכנם של רבים מן הפתגמים שבפיו, אשר מנדבים עצות אגואיסטיות בנוסה: 'אני מכרמי בא ואיני יודע מאומה' (א, I, XXV:273; 181:כה), 'חיי שכני אינם ענייני' (שם; ibid); 'כנפי הנמלה צמחו לרעתה' (ב, לג:194; 906:XXXIII, II), כי לאמתו של דבר כל מה שהוא עושה הוא לסטות מן ההיגיון 'הבריא' של פתגמיו. הוא יוצא למסע שלישי בעקבות דון קיחוטה, חולם

²⁵ בתרגום לעברית הועדפה המלה 'שטן' על 'שד'.

²⁶ נגד הפתגם הזה יצאה קצפה של לאה גולדברג הילדה: 'לכתוב עשר פעמים. לכתוב יפה: "לא כל מה שמבריק זהב הנח". מה איכפת לי אם זה זהב או לא זהב?' (גולדברג [לעיל הערה 4], עמ' 67).

²⁷ M. Molho, *Cervantes: Raices folklóricas*, Madrid 1976, pp. 234–238

לצאת ממעמדו הנחות, להשיא את בניו לאצילים, לשגשג ולהתעשר. תרסה מנסה להניאו מממוש כוונותיו, ועל הכרותו, שאם לא יצא לדרך ויצליח בתוך פרק זמן קצר להיות מושל על אי, הוא ימות, היא עונה לו:

לא ולא, אישי – אמרה תרסה – תחיה לה התרנגולת ואפילו בלי כרובלת, תחיה אתה וילכו לעזאזל כל האיים שבעולם. בלי למשול יצאת מבטן אמך, בלי למשול היית עד עכשיו ובלי למשול תלך או יוליכו אותך לקבר כשירצה האל. רבים חיים בלי למשול ואף אחד לא מת מזה ואף אחד לא נחשב בן אדם נחות בגלל זה. הרוטב הכי טוב בעולם הוא הרעב, ומהסוג הזה לא חסר לעניים, ולכן הם תמיד אוכלים בהנאה [...](ב, ה:32; II, V: 665).

הביקורת ברובה הדגישה את הפן השמרני, בפרט ביחס לנשים, בפתגמים של תרסה, שהקטע דלעיל יכול להמחיש היטב, אך מקובלת עלי גישתה של לואיז סיאללה, שהציעה ראייה מורכבת יותר. בדברי תרסה לסנצ'ו: 'תחיה לה התרנגולת ואפילו בלי כרובלת', מדגישה סיאללה, שאין תרסה מדברת על הנשים אלא אל סנצ'ו.²⁸ העימות ביניהם הוא חברתי יותר מאשר מגדרי. סנצ'ו דוגל במוביליות, בזכות ההרפתקה, בעוד תרסה מדברת מתוך גאווה וחדשנות מעמדית:

שב לך במקומך, סנצ'ו – ענתה תרסה – אל תנסה להתרומם למעלת גדולים וזכור את הפתגם שאומר: 'קנה את אפו של בן שכנך והכניסהו לביתך'. מאוד נחמד יהיה לחתן את מאריה שלנו עם איזה דוכסון או איזה אבירון, שכשיתחשק לו יקרא לה איכרה עלובה, בת קבצנים וכפריים! (שם:33; ibid.:666).

סנצ'ו ממלא בפרק הזה את תפקידו של דון קיחוטה. לא בכדי אומר באירוניה המתרגם של סיפורנו, דהיינו בן דמותו של סרוונטס, ש'סנצ'ו פאנסה מדבר בו אחרת ממה שניתן לצפות מבינתו הקצרה [...] '(שם:31; ibid.:663). הוא אפילו מתקן מדי פעם את 'שיבושי' הלשון של תרסה, כפי שנהג דון קיחוטה לתקן את לשונו, ואילו תרסה ממלאת את תפקידו של סנצ'ו, וליתר דיוק את תפקידה של האיכרה החכמה. סנצ'ו בו לה ומכנה אותה 'משומטמת ובורה' (שם:34; ibid.:668), ותרסה לבסוף נכנעת ומקבלת את הדין באמרה: 'כי אנחנו הנשים נולדות עם העונש הזה: לציית לבעלים אפילו אם הם טפשים' (שם:35; ibid.:671). היא חוזרת כאן על דברי שאל התרסי מתוך האגרת אל האפסים, הנקראת בטקס החתונה הקתולית: 'וכשם שהקהלה נכנעת למשיח, כן גם הנשים תכנענה לבעליהם בכל דבר' (ה 24), אך מוסיפה את

L. Ciallela, 'Teresa Panza's Character Zone and the Discourse of Domesticity in *Don Quijote*', 28
Bulletin of the Cervantes Society of America 23, 2 (2003), p. 275

הערתה החריפה על טיפשות הגברים. מהלך העניינים מצדיק, לכל הפחות מבחינתו של סנצ'ו, את תובנותיה. בבוא העת הוא יחזור וישנן פתגמים ששמע מפיה כתלמיד שקדן: 'מוטב ציפור אחת ביד משתיים על העץ' (ב, ז: 41; II, VII:680), אך גם ישנה אותם כתלמיד יצירתי, כאשר יחיל פתגם בגנות נשים 'יצאניות' על עצמו: 'לא ולא ענה סנצ'ו – המושל הטוב – רגלו שבורה והוא יושב בביתו' (ב, לד: 200; II, XXXIII:915). בעוד הפתגם העממי שבפיה של תרסה אומר: 'אשה הגונה – רגלה שבורה והיא יושבת במעונה [...]...' (ב, ה: 34; II, V:668).

'בלילה כל החתולים אפורים' (ב, לג: 194; II, XXXIII:906), אומר סנצ'ו, אבל פתגמי 'דון קיחוטה' אינם אפורים. יש בהם שפע של גוונים ושל עמדות, ומה שנכון לגביהם, בפרט לאור ההקשרים שלהם, חל גם על הפתגם בכללו. 'אדם לאדם זאב' הוא פתגם למדני נפוץ מסוג אחד, אבל כנגדו יש פתגמים מסוג אחר, כגון 'אדם לאדם גשר', ככותרת אחד מספריה של גלית חזן-רוקם.²⁹ אינני יודע איזה משני הפתגמים האלה 'אמת' יותר. עם זאת, אני מעדיף את השני.

²⁹ ג' חזן-רוקם, אדם לאדם גשר: פתגמים של יהודי גורגיה בישראל, י' אנטלוב (מחקר שדה), ירושלים תשמ"ג.

